

JOZEJ COUFAL, Katedra marxistickej filozofie, FFUK, Bratislava

COUFAL, J.: On the Category of Mutual Operation. *Filozofia* 34, 1979, No 2, p. 204—217

The paper is an attempt at an analysis of some aspects of mutual operation. The author distinguishes the abstract outer relations in which the changes of phenomena and relations — mutual operations, in which these changes are realized, can be reflected. The interchange of these types of relations is connected with the idea of mutual operation of everything with everything. But mutual operation is, as motion, a relative unity of always only two antithetic poles, phenomena. Every unity of contradictions is canceled out by another mutual operation, and thus it originates in another shape. The conception of mutual operation of always only two factors is more general and more concrete, it has no methodological and world-outlook negatives of absolute determinism.

„Vzájomné pôsobenie je prvou vecou, na ktorú narazíme, keď sledujeme pohybujúcu sa hmotu ako celok z hľadiska dnešnej prírodovedy... Nemôžeme dôjsť ďalej ako k poznaniu tohto vzájomného pôsobenia, pretože za ním už nie je čo poznávať.“ (1, s. 195) Engels tak charakterizuje vzájomné pôsobenie ako alfu a omegu, ako východisko i „hranicu“ ľudského pochopenia sveta. K tomuto oceneniu významu kategórie vzájomného pôsobenia netreba nič dodať. Vyplýva z neho jednoznačne objektívna nevyhnutnosť jej systematického rozpracovania. A predsa sa priamo kategórii vzájomného pôsobenia začína venovať vo filozofii väčšia pozornosť až v posledných rokoch. Vzájomné pôsobenie sa považovalo a mnohými ešte považuje za samozrejmú, ba skoro za bezproblémovú záležitosť. Impulzy, že tomu tak nie je, dochádzali skôr z parciálnych vied. Spomeňme napríklad starý nerozriešený problém gravitačného pôsobenia troch telies, súčasný problém vzájomného pôsobenia elementárnych častíc. Problém vzájomného pôsobenia so stále väčšou naliehavosťou vystupuje i v chémii, biológii a spoločenských vedách. Ukazuje sa, že Engelsova myšlienka je a bude vlastne vždy stále aktuálna. Ak si uvedomíme spolu s Engelsom, že „...vzájomné pôsobenie je práve pohyb...“ a spolu s V. I. Leninom, že „...zobrazenie pohybu v myslení je vždy zhrubenie, umŕtvenie...“, nebudeme môcť nikdy považovať vzájomné pôsobenie za definitívne pochopené, vyjadrené, samozrejmé, bezproblémové. Posledné vzťahujeme v maximálnej miere i na nasledujúce poznámky.

Každá filozofická kategória je (okrem iných svojich aspektov) aj výrazom poznania určitého typu vzťahu. Tak napríklad kategórie nevyhnutné—náhodné, možnosť—skutočnosť, jav—podstata, časť—celok,

príčina—účinnok atď. vyjadrujú zároveň vzťahy jestvujúce v obklopujúcom nás hmotnom svete. To sa týka i kategórie vzájomného pôsobenia. Ak teda chceme pochopiť vzájomné pôsobenie, musíme ho pochopiť i ako určitý prípad vzťahu materiálnych objektov. Zároveň ale v tom istom procese budeme nevyhnutne vyjasňovať kategóriu vzťahu a teda i vzťahové hľadiská iných filozofických kategórií. Nie je totiž možné adekvátne hovoriť o filozofických kategóriách inak ako prostredníctvom filozofických kategórií.

Intuitívne chápanie vzťahu

Hocijaký vzťah — nech si to už dostatočne uvedomujeme alebo nie — si obvykle v prvom priblížení predstavujeme alebo myslíme ako *rozdiel* nejakých javov, vlastností, stavov, určení, vzťahov a pod. Tak napríklad vzťah $1 < 2$ myslíme ako kvantitatívny rozdiel 1 a 2; vzťah príčiny a účinku ako rozdiel spôsobujúceho a spôsobeného, predchádzajúceho a nasledujúceho; priestorový vzťah napr. ako rozdiel polôh v priestore atď. Teda tam, kde jestvuje rozdiel, jestvuje i vzťah. A naopak.

Intuitívne máme zafixované i abstraktne kvalitatívne hľadisko: akej povahy je rozdiel, takej je i vzťah. To je napokon vyjadrené i predchádzajúcimi príkladmi. Veľkosť rozdielu vyjadruje kvantitu, prípadne intenzitu vzťahu. Podobne počet vzťahov chápeme ako počet rozdielov a naopak, a preto môžeme povedať: koľko je rozdielov, toľko je i vzťahov a naopak. Analogicky sa to týka i priestorovej lokalizácie, časového určenia a ďalších charakteristík.

Ale i poznanie povahy, množstva atď. rozdielov je poznaním povahy, množstva atď. vzťahov.

Intuitívne pojmy rozdielu a vzťahu sú synonymá. Ďalším krokom preto bude odpoveď na otázku: voči čomu a ako je určený rozdiel a vzťah?

Dva pojmy rozdielu

Rozdiel bol a doteraz je chápaný v dejinách ako:

1. Prostá negácia totožnosti. Rozdiel je v tomto chápaní rozdielny voči totožnosti, táto rozdielnosť má povahu jednoduchého popretia, opaku. Ak je niečo rozdielne, nie je totožné a naopak. Každá vec je totožná sama so sebou a rozdielna od všetkých ostatných. Rozdiel jestvuje iba medzi vecami, ale nie vo veciach samých. Pokiaľ sú veci rozčlenené ako celky častí, sú i tieto časti totožné každá so sebou a rozdielna od ostatných. Tento pojem rozdielu je spojený s predpokladom nekonečnej deliteľnosti vecí alebo s predpokladom úplne jednoduchých ďalej nedeliteľných elementov sveta. Oba predpoklady sú v rámci myslenia určeného týmto pojmom rovnocenné, nie sú v ňom rozhodnuteľné.

V tomto pojme rozdielu nie je teda obsiahnutá totožnosť, abstrahuje od totožnosti, je pojmom *abstraktného* rozdielu. Tento pojem nevy-

jadrue rozdiel vo veciach, vnútorný rozdiel, ale iba rozdiel medzi vecami, je pojmom *vonkajšieho* rozdielu.

Pojem rozdielu ako prostej negácie totožnosti je pojmom abstraktného vonkajšieho rozdielu, respektíve abstraktnej vnútornej totožnosti.

O zmysle pojmu abstraktného rozdielu a totožnosti F. Engels napísal: „*Princíp totožnosti* v starom metafyzickom zmysle je základným princípom starého nazerania: $a = a$. Každá vec sa rovná sama sebe. Všetko bolo stále, slnečná sústava, hviezdy, organizmy... abstraktná totožnosť je naprosto nedostačujúca a aj keď už teraz bola vcelku prakticky odstránená, ovláda ešte teoreticky mysle ľudí a väčšina prírodovedcov si predstavuje, že totožnosť a rozdielnosť sú nezmieriteľné protiklady a nie jednostranné póly a že sú pravdivé iba vo svojom vzájomnom pôsobení v zahrnutí rozdielu *do* totožnosti.“ [1, s. 181–182]

2. Dialektická negácia totožnosti. Rozdiel je nielen popretím, ale i zachovaním totožnosti. Každá vec, udalosť je neustále sama sebou, je totožná so sebou a zároveň sa neustále od seba odlišuje, je so sebou či od seba rozdielna. Tento pojem je pojmom konkrétného rozdielu, vyjadruje rozdiel vecí nielen medzi sebou, ale i vo veciach samých. Abstraktne vonkajší rozdiel nie je v tomto pojme jednoducho popretý, ale je dialekticky prekonaný, je v ňom obsiahnutý ako jeden pól protikladnej jednoty spolu s druhým pólom — vnútorným. Pojem konkrétného vnútorno-vonkajšieho rozdielu je logickým východiskom dialektického pochopenia filozofických kategórií, vrátane kategórie vzťahu.

Dva pojmy vzťahu

Konkretizácia pojmu rozdielu v zmysle jeho rozlíšenia na jednej strane ako prostej negácie totožnosti a na strane druhej ako rozdielu v totožnosti uskutočnená už v predmarxistickej filozofii a filozoficky dovŕšená v marxistickej filozofii umožňuje konkretizovať a rozlíšiť i dva rôzne pojmy vzťahu:

1. Pojem abstraktne vonkajšieho rozdielu je spojený s pojmom abstraktne vonkajšieho vzťahu. Nakoľko vonkajší rozdiel predpokladá existenciu najmenej dvoch vecí, vlastností atď., je i vzťah záležitosťou najmenej dvoch vecí, najmenej jedného rozdielu. Vzťah iba dvoch javov však nejestvuje v skutočnosti, ale len v abstrakcii, pretože ak je každý jav totožný iba sám so sebou a rozdielny od všetkých ostatných, je i vo vzťahu so všetkými ostatnými. Pochopenie ktoréhokoľvek javu iba v jednom vzťahu (ale i ľubovoľnom konečnom množstve vzťahov) je jeho nekonečným zjednodušením.

Na základe tejto abstraktnej schémy vzťahu je možná iba značne zjednodušená koncepcia pôsobenia. Takáto koncepcia sa ustálila v podobe mechanistického determinizmu, jeho pojmu vonkajšej príčiny, vonkajšieho jednostranného pôsobenia. V predstave mechanistického determinizmu je iba príčina aktívna a prípadne spätné pôsobenie účinku na pôvodnú príčinu je už iným vzťahom. Nejde však o vzájomnú premenu príčiny a účinku v jednom a tom istom vzťahu. Účinok sa stáva

príčinou v inom vonkajšom vzťahu, v ktorom premena účinku na príčinu opäť nemôže byť vysvetlená atď. do nekonečna. Vzniká predstava nekonečných a nekonečne zauzlených kauzálnych reťazcov, v ktorej nejde v skutočnosti o vzájomné pôsobenie, ale o jeho zámenu za postupné „spočítavanie“ jednostranne pochopených, interpretovaných kauzálnych vzťahov. Každý jav tu existenčne závisí od všetkých ostatných a môže byť preto pochopený iba nadprirodzenou inteligenciou.

I keď tu vôbec nespomínáme všetky okolnosti a dôsledky pojmu abstraktne vonkajšieho vzťahu, je zrejmé, že sa podstatne podieľal na celej stavbe mechanistického determinizmu. Mechanistický determinizmus sa ukázal neadekvátny už pre vedu 19. storočia, čo viedlo koniec koncov v celkovom sociálnom začlenení a triednej podmienenosti tejto problematiky k „triedeniu duchov“ v chápaní usporiadanosti svetového diania. Niektorí zostávajú v podstate na stanovisku tradičného determinizmu napriek jeho defektom, iní hlásajú indeterminizmus, väčšia časť vedcov sa postupne prikláňa k predstave štatistického usporiadania udalostí a napokon (a hlavne) sa už od prvej polovice 19. storočia formuje koncepcia dialektickomaterialistického determinizmu. A práve týmto smerom vedie hlavná cesta prekonania rozporov a paradoxov diktovaných starými pojmami. Zotrvačnosť starých pojmov sa však zdá neprekonateľná, spory o povahu determinácie trvajú.

2. Vzťah ako konkrétny rozdiel je dialekticky protirečivý, nie statický, ale dynamický, realizuje sa ako jednota a boj protikladov, jeho póly sú existenčne späté, prechádzajú jeden do druhého. Má preto zmysel hovoriť o dialektickej, konkrétnej totožnosti pólův príčina—účinnok (*causa sui*), o prechode príčiny do podmienky a naopak atď.? Tento vzťah je tiež jednotou vnútorného a vonkajšieho: vonkajšie je vonkajším iba v jednote s vnútorným, je iba vtedy vonkajším, ak vstupuje do vnútra a stáva sa tak vnútorným a naopak. Taký vzťah je *vzájomným pôsobením*.

a) Vzájomné pôsobenie a príčina

Vzájomné pôsobenie sa často chápe ako dvojstranný kauzálny vzťah, prípadne ako dve pôsobenia, ako ich mechanický súčet. K tejto otázke sa uskutočnilo viacero diskusií, okrem iného sa ňou zaoberali i niektoré diskusné príspevky v sekcii determinizmu na XV. Medzinárodnom filozofickom kongrese vo Varne v septembri 1973.¹ Nie je našou úlohou rozoberať jednotlivé názory a diferencie medzi nimi. Chceme tu iba konštatovať, že pokiaľ sa ktorákoľvek kategória dialektického determinizmu chápe (v snahe čo najviac odlíšiť ju od iných) ako neprechádzajúca do svojho protikladu, nie je pochopená dialekticky. Každé abstraktné odlíšenie (abstraktný rozdiel) znamená ich stotožnenie (abstraktnú totožnosť). Pochopenie príčiny (*causa sui*) ako stránky vzájomného pôsobenia je viazané na pochopenie jej prechodu do inej

¹ Pozri napr. diskusné príspevky niektorých sovietskych autorov.

stránky, do podmienky a naopak.² V jednom a tom istom vzájomnom pôsobení je príčina účinkom a zároveň sa stáva podmienkou. Vnútorne sa tak stáva vonkajším a naopak.

b) Vzájomné pôsobenie ako prechod určení vnútorné—vonkajšie.

Ak nemôže jedno a to isté vonkajšie (konkrétne rozdielnym, iným, vnútorným je iba v tom istom vzájomnom pôsobení) vstupovať odrazu do dvoch alebo viacerých iných javov a stávať sa tak ich vnútorným, je každé vzájomné pôsobenie záležitosťou nie *najmenej*, ale *iba* dvoch pólov, určení, javov. Nazdávame sa, že z hľadiska dialektického protirečenia sa nestáva problém čisto kontinuitného pôsobenia viac ako dvoch (prípadne „všetkých vo vesmíre“) javov. Nepriamym zdôvodnením tohto tvrdenia je to, že v takom determinizme nemá zmysel postulát ducha s absolútnym vedením laplaceovského determinizmu. Poznanie jednej veci nie je viazané na poznanie všetkých, nie je preto nekonečným zjednodušením, je však vždy poznaním podstaty určitého poriadku. (2, s. 229)

Možná námietka: prečo by sa viac ako jeden z vonkajších faktorov nemohol stávať zároveň vnútorným jedného javu, nemohol by vzájomne s ním pôsobiť, spočíva na predstave jednostranného pôsobenia, v predstave, že jeden jav iba prijíma pôsobenie (pasívne) a druhé iba pôsobí (aktívne), teda v predstave abstraktne vonkajšieho rozdielu a vzťahu, v ktorej zabsolutizovaná koncepcia vonkajšej kauzality prevláda. Ak je „každé pôsobenie vždy vzájomné“ (Engels), nazdávame sa, že nemôže jedno a to isté vnútorné byť konkrétne vonkajším viac ako jednej zložky vzájomného pôsobenia.

Vzájomné pôsobenie je ako pohyb jednotou a bojom protikladov. Tam, kde sa poznanie nedostalo k poznaniu protikladov, „vidí“ vzájomné pôsobenie abstraktne vonkajšieho mnohého. Zámena prejavu za podstatu, vonkajšieho za vnútorné, absolutizácia jedného z protikladných pólov je metafyzickým zjednodušením so všetkými dôsledkami. Napr. ak pozorované vzájomné premiestňovanie telies považujeme za pohyb, za vzájomné pôsobenie (nie iba vonkajšiu stránku, prejav), ak ho zabsolutníme, sme v zajatí mechanistického determinizmu par excellence i s jeho postulátom absolútneho ducha.

V bežnej reči sa síce hovorí, že sa to alebo iné pozorované premiestňuje sa teleso „pohybuje“. Pohyb však ako podstatnú vlastnosť, atribút hmoty (tak ako hmotu samu) nemožno priamo vnímať, tak ako nevnímame priamo jednotu a boj protikladov, ktorý je jeho podstatným určením. Keby tomu tak bolo, nevyvolávala by toľko nedorozumení a sporov napr.: známa myšlienka o protirečivosti mechanického pohybu, ale i celý rad iných otázok. Protirečivosť pohybu by bola „zrejmá“, nazeravý materializmus by musel uznať princípy dialektiky alebo

² Pozri štúdiu autora: Problema príčinnogo objasnenija. Zborník FFUK Philosophica, Bratislava 1970.

i naopak. Nakoľko však tomu tak nie je a tiež preto, že v našom myslení sú neprekonané recidívy mechanizmu, zdá sa naopak „zrejmé“, že protirečenie je vecou nie samej reality (a jej poznania), ale iba defektom nášho myslenia. Zdá sa tiež zrejmé, že vnímame „súčasnú“ vzájomnú pôsobenie mnohého a nemožnosť jeho logického (matematického) zvládnutia považujeme za nedokonalosť subjektu. *Nemožnosť logického zvládnutia problému vzájomného pôsobenia abstraktne mnohého vonkajšieho je odôvodnená platnosťou zákona jednoty a boja protikladov, neexistenciou takého vzájomného pôsobenia.*

Napr. známy princíp neurčitosti je pochopiteľný, ak si uvedomíme, že mikroobjekt nemôže odrazu vzájomne pôsobiť s dvoma typmi experimentálnych zariadení: ak pôsobí s jedným, určujú sa jeho súradnice, a k s druhým — jeho impuls. V rámci predstavy „súčasného“ vzájomného pôsobenia mnohých faktorov môže vyzeráť táto skutočnosť záhadne.

Nazdávame sa, že prostredníctvom uvádzanej koncepcie — nech už vyzerá na prvý pohľad prinajmenšom neobvykle — možno interpretovať príslušné stránky všetkých známych procesov a že sa pri tom navyše objavujú ich nové aspekty. Taká interpretácia však nie je v žiadnom prípade jednoduchá a možno sa pri nej dopustiť starých omylov. Otázka sa totiž nestavia tak, že vzájomne pôsobia iba dve zložky, ale tak, že je „zrejmé“, že vzájomne pôsobí odrazu veľa faktorov (prípade dvoch je považovaný za zjednodušenie) a treba hľadať logický či matematický aparát, ktorým možno toto zložité pôsobenie vyjadriť.

c) Niektoré kvantitatívno-kvalitatívne aspekty vzájomného pôsobenia

Rozdiely medzi javmi v mechanistickom obraze sveta sú v podstate iba kvantitatívne, a preto v nijakom pôsobení nemôžu vznikáť nové kvality. Vo vzájomnom pôsobení tak nejestvuje výber, môže pôsobiť v zásade hocičo s hocičím, všetko so všetkým. S týmto bola v súlade i predstava okamžitého šírenia pôsobenia na diaľku.

To, že nemôže byť rýchlosť pôsobenia nekonečná, okamžitá, je obsiahnuté v základných princípoch dialektického materializmu, podľa ktorého sa žiaden skutočný pohyb nemôže realizovať mimo času. Konečná rýchlosť pôsobení je spojená s dialektickomaterialistickou tézou konečnosti, prechodnosti každej konkrétnej formy hmoty a jej pohybu; ani jeden určitý pohyb nie je večný. Čas je základnou formou existencie hmoty.

Pri analýze vzájomného pôsobenia teda nielen nemusíme, ale ani nemôžeme brať do úvahy všetky javy vo vesmíre. A to nielen preto, že by sme toho neboli schopní, ale najmä preto, že všetko so všetkým nepôsobí.

Z konečnej rýchlosti pôsobení je možné usudzovať i na rôznosť rýchlostí, čo súvisí s povahou, kvalitou príslušnej formy hmoty. Ak

totožnejestvujú ani dva javy, ktoré by boli absolútne totožné, nejestvujú ani dva absolútne totožné pohyby pôsobenia a teda ani ich rýchlosti. (Pri tom ani jeden konkrétny pohyb — vrátane pohybu svetla — nemožno považovať za absolútne kritérium, hranicu všetkých pohybov.) Totožné v rozdiely svojich pohybov (a ich rýchlostí) môžu byť vždy iba dva javy. Už prípad troch vzájomne pôsobiacich javov by musel znamenať existenciu troch rovnakých rozdielov a teda i troch úplne rovnakých javov, ich absolútnu, abstraktnú totožnosť, čím by sa sám rušil ako vzájomné pôsobenie.

Ak nejestvujú ani dva úplne rovnaké javy, nejestvujú ani dva úplne rovnaké rozdiely a teda ani dva rovnaké vzťahy a dve vzájomné pôsobenia. Z hľadiska vzájomného výberu by mali vždy najskôr pôsobiť tie javy, ktoré sú si „najbližšie“ (nemáme tu na mysli iba priestorové, ale i kvalitatívne, časové atď. kritériá). A nakoľko je vzájomné pôsobenie premenou v ňom zúčastnených javov, nájdú postupne „vzdialenejšie“ javy vždy už zmenenú situáciu. Pri tom sa môžu pôsobiace javy natoľko zmeniť, že pôvodne možná forma vzájomného pôsobenia s ďalším javom sa stane nemožnou, bude protirečiť príslušnému zákonu.

Z hľadiska každodennej makroskopickej skúsenosti, v ktorej sa nám súčasnosť, koexistencia viacerých, respektíve všetkých (nielen vnímaných) javov zdá absolútna a predpoklad ich vzájomného pôsobenia evidentný, sa môže zdať uvádzaná koncepcia absurdnou. Naše bežné vnímanie (integrujúce navyše jestvujúce teoretické prístupy) však — okrem iného — nie je natoľko presne, aby vedelo zaregistrovať „nepatrné“ časové rozdiely najrôznejšími rýchlosťami sa pohybujúcich javov. Pre znázornenie uveďme azda priveľmi fantastickú predstavu. Keby sa na našu planétu dostala bytosť z inej časti vesmíru, bytosť, ktorej procesy myslenia a vnímania by prebiehali oveľa pomalšie ako u človeka (povedzme, že by vedela vnímať iba tie procesy, ktoré prebiehajú najmenej jeden rok), táto bytosť by nezistila napríklad existenciu hmyzu, mnohých rastlín, skrátka všetkých udalostí, ktoré trvajú kratšie ako jeden rok. Všetky procesy pod hranicou jej vnímateľnosti by splývali. Keby sa o nich sprostredkovane dozvedela, mohla by sa prinajmenšom spočiatku nazdávať, že sú súčasné a že môžu i vzájomne pôsobiť. Časové diferencie zlomkov sekundy, dní, ročných období by boli pre ňu nerozlíšiteľné, zanedbateľné.

V analogickej situácii — hoci každá analógia kríva — sa nachádza i človek, nazdávajúc sa, že vníma koexistenciu respektíve vzájomné pôsobenie veľkého množstva javov. I sám proces poznania ako špecifickej formy vzájomného pôsobenia nie je okamžitý, ale časový, uskutočňuje sa konečnou rýchlosťou a mnohé v realite diferencované splýva. Poznanie sa takto tiež realizuje ako výber. A to jednak historicky (ľudstvo v historickom vývine poznania je postupne schopné riešiť stále zložitejšie problémy; nemôže byť hocikedy riešený akýkoľvek problém, ale sú nevyhnutné nové metódy, logické postupy, prístroje atď., umož-

ňujúce stavenie a riešenie takých otázok, o ktorých sa v minulosti ani len nesnilo), jednak v každom poznávacom akte. V jednote oboch týchto aspektov sa tiež ukazuje zmysel uvádzanej koncepcie. To, že nemôžeme odrazu spoznávať všetko, prípadne abstraktne mnohé, je „hranicou“ nášho poznania, ale hranicou, ktorá je podmienkou „bezhraničného“ poznania. Aby sme mohli spoznávať všetko (aby bolo všetko principiálne poznateľné), nemôžeme spoznávať všetko odrazu, nemôže byť všetko poznávané. (Dialektika možnosti a skutočnosti poznania.) Keby nejestvoval výber v poznaní, keby nebolo každé poznanie poznaním určitého javu, keby nebolo konkrétne, vôbec by nejestvovalo. (Dialektika všeobecného a jednotlivého, abstraktného a konkrétneho.) Objektívna realita odpovedá „tak“, „ako“ (transformovane) sa jej človek pýta, ako je v tej ktorej situácii schopný sa pýtať. Nazdávame sa, že každý skúmaný jav má toľko vlastností a toľkokrát môže odrazu pôsobiť, koľkokrát sme schopní sa ho pýtať. Nemôžeme sa odrazu pýtať na veľa vecí, položiť odrazu veľa otázok. V zásade môžeme odrazu položiť iba jednu otázku. Ako vo vzájomnom pôsobení vôbec, nastáva i tu určitý „šum“, ktorý narúša konkrétnosť kladenej otázky, ale je zároveň zárodkom kladenia ďalšej, v ktorej sa situácia opakuje na inom stupni. Nejestvujú absolútne konkrétne a absolútne abstraktne otázky, v procese poznania je abstraktne a konkrétne v dialektickej jednote, vo vzájomných premenách.

Vo vzájomnom pôsobení ako dialektickom vzťahu prejavuje každá vec svoju povahu, kvalitu v premenenej, sprostredkovanej podobe. Ak sme povedali — čo je napokon spojené, alebo vyjadruje dvojpolarnosť objektívnej dialektiky — že vo vzájomnom pôsobení môžu byť iba dva komponenty, vonkoncom to neznamená, že sú tieto zložky absolútne izolované od ostatného sveta. Naopak, ich relatívna izolovanosť je iba momentom, protikladným pólom, existenčnou podmienkou ich zapojenia do celkovej jednoty sveta. Vo vzájomnom pôsobení vzniknutá nová kvalita vstupuje do vzájomného pôsobenia s takou kvalitou, s ktorou v predchádzajúcej podobe vzájomne pôsobiť nemohla, s ktorou bola v abstraktne vonkajšom vzťahu, prípadne s ktorou by pôsobila iným spôsobom. Teda platí téza „všetko súvisí so všetkým“, nič nie je absolútne izolované, avšak táto súvislosť nie je statická, ale genetická, obsahuje moment aktuality i potenciality, nepretržitosti i pretržitosti, je sprostredkovaná cez rôzne kvalitatívne stupne a ich prechody. Všetko je tiež vo vzájomnom pôsobení (tak ako sa všetko pohybuje), ale nie so všetkými, či abstraktne mnohými, abstraktne vonkajšími javmi odrazu, ale iba s jedným ďalším, s ktorým integruje a ktorým sa zároveň diferencuje a pretvára, vytvárajúc tak možnosti iného vzájomného pôsobenia, výberu nových zložiek.

Vzájomné pôsobenie by nebolo primerane — t. j. v rámci systému kategórií dialektického materializmu — pochopené, keby sme pochopili kategóriu jedného abstraktne, bez jej protipólu — mnohého. Mnohé tu

totiž nie je hotovým mechanickým súčtom jednotlivých javov, ale neustále sa tvorí z jedného a v ňom sa ruší. Ale i naopak. Každé jedno sa neustále vo vzájomnom pôsobení premieňa na iné, je jedným a v integrácii s iným jedným zároveň iným od seba, stáva sa neustále mnohým, diferencuje sa. Javy vstupujú do vzájomného pôsobenia už ako vzájomne pôsobiace. Každé vzájomné pôsobenie sa realizuje svojou negáciou ako jednota pretržitosti a nepretržitosti, jestvuje, trvá, zachováva sa iba, ak sa neustále ruší a tým znova obnovuje, mení na iné.

Uvedeným sa nijako nespochybňuje opodstatnenosť pojmu pravdepodobnosti, platnosť štatistickej zákonitosti. Nazdávame sa totiž, že táto cesta by mohla viesť k hlbšiemu pochopeniu základu štatistickej zákonitosti, k vysvetlovaniu zákonitosti vonkajšieho sveta v inej, hlbšej rovine, v rovine, v ktorej pochopenie zákonitosti mnohého je existenčne viazané na pochopenie zákonitosti jedného a naopak. V tejto rovine by sme sa azda mohli dozvedieť nielen to, že sa tým alebo iným spôsobom správa určitý súbor javov, ale i prečo sa tak správa.

V uvádzanom pohľade nadobúda iný obsah i kategória jednoduché—zložené, nevyhnutné—náhodné, časť—celok a iné.

d) Vzájomné pôsobenie a kategória celok—časť.

Vzájomné pôsobenie je tiež výberom častí, komponentov a tvorbou celku. Veci sú časťami, respektíve celkami tak, ako sa spájajú, alebo rozpadajú vo vzájomnom pôsobení. Dialektickým celkom je potom taký jav, ktorého časti sú v danom vzájomnom pôsobení nezastupiteľné, existenčne späté. Dezintegrácia celku a integrácia častí je jednotný, dialekticky protikladný proces. Celok, jeho povaha tu nevystupuje v zmysle jeho deliteľnosti na jednoduchšie časti, ale v zmysle premien, v zmysle možnosti a skutočnosti jeho zmeny. Vo vzájomnom pôsobení je dezintegrácia zároveň integráciou, realizuje sa ako transformácia, premena.

Z tohto hľadiska je i tradičný pojem celku a časti zvláštnym prípadom tu uvádzaného pojmu. Berie do úvahy delenie celku iba ako zjednodušovanie, zmenšovanie a spájanie častí ako komplikovanie, zväčšovanie. Hranice tradičného pojmu možno vyjadriť i tak, že pripúšťa, že časť vyčlenená z celku je „ochudobnená“ o väzby v celku (syntéza sa robí vždy až akosi na dôvažok), ale nie tak, že vyčleniť možno časť, adekvátne analyzovať možno časť iba vzájomným pôsobením a teda v premenenej podobe, „obohatenú“ o nové väzby, t. j. syntézou. Prejavuje sa tu okrem iného aktívna úloha subjektu. Platí teda zdanlivo paradoxné: analyzujeme syntézou a syntetizujeme analýzou.

V tradičnom chápaní je napr. atóm zložitejšou štruktúrou, celkom vzhľadom na elektrón, ktorý je jeho časťou a jeho analýza by mala byť zložitejším, náročnejším procesom. V dialekticky pochopenej a realizovanej analýze, vo vzájomnom pôsobení však atóm vôbec nemusí byť

zložitejším útvarom, celkom. Znova tu vystupuje otázka výberu ako historický proces.

Myšlienka V. I. Lenina, že elektrón je práve taký nevyčerpatelný ako atóm, je epochálna.

Čo môže myliť v chápaní uvádzanej koncepcie vzájomného pôsobenia je okrem iného vžitá predstava celku: žiaden jav nie je jednoduchý, je celkom mnohých častí a týmito časťami môže odrazu vzájomne pôsobiť s mnohými inými javmi. Každá časť je tiež celkom svojich častí atď. do nekonečna. Predstava nekonečnej deliteľnosti je spojená s koncepciou vzájomného pôsobenia všetkého so všetkým. V jednom vzťahu — vzhľadom na svoje časti — je jav zložený a v inom — vzhľadom na väčší celok — je jednoduchý. Táto abstraktne relatívna jednoduchosť či zložitosť pramení v bežnej skúsenosti. V konkrétnom vzťahu, v jednom a tom istom vzájomnom pôsobení, v ktorom sa spája jeden jav s iným a v ktorom sa tým istým javom zároveň rozkladá, je jednoduchý i zložený. V bežnej skúsenosti pozorujeme, že „nejaké dva predmety vzájomne pôsobia“. Napríklad pozorujeme sekacie dreva. Avšak sekera a drevo, ktoré pritom „evidentne“ na seba pôsobia, nie sú jednotou protikladov. Označiť sekera a drevo za póly vzájomného pôsobenia je iba približné a v skutočnosti má zmysel iba v tomto samom, isto účelnom praktickom úkone. Ak tvrdíme, že vzájomné pôsobenie je ako pohyb jednotou protikladov, nie sú predsa v tomto procese existenčne spätými protikladmi sekera a drevo. V takom stanovisku je skrytá abstraktná totožnosť ($1 = 1$). Podstata pohybu je hlbšia. Čo teda vlastne je jeden jav vzájomne pôsobiaci s iným? V dialektickom vzťahu, vo vzájomnom pôsobení, v ktorom nastáva skutočná zmena, je jedným javom dialektický celok protikladných pólů, ktorý sa preto neustále mení, je jedným i svojou negáciou, mnohým. Takýmito dialektickými celkami sú napríklad všetky polárne kategoriálne určenia javov: časť—celok, jedno—mnohé, vnútorné—vonkajšie, podstata—jav, príčina—účinnosť atď.; všetky jednotné a protikladné póly prírodných (kladný a záporný elektrický náboj, asimilácia a disimilácia a pod.) a spoločenských (výrobné sily a výrobné vzťahy, buržoázia a proletariát a pod.) procesov, vrátane myslenia. Každý z týchto celkov jestvuje vo svojom jednotlivom, prechodnom prejave, ktorý nemožno stotožniť s jeho podstatou.

To znamená, že vo vzájomnom pôsobení ide nielen o zmyslami vnímaný vonkajší prejav („celok“, jednotlivý jav), v ktorom vlastne podstatu vzájomného pôsobenia sprostredkovane zmyslami zisťujeme, ale predovšetkým o jeho vnútornú príčinu, podstatu, vyjadriteľnú racionálne, kategoriálnym aparátom materialistickej dialektiky a parciálnych vied. Môžeme síce povedať, že vzájomne pôsobia nejaké dva pozorované predmety, ale podstatou tohto procesu, vlastným vzájomným pôsobením, ich pohybom je jednota protikladov.

Ak sme teda v predchádzajúcom povedali, že vzájomne pôsobia iba dva javy, mali sme na mysli obe tieto stránky (tak isto jednotné pro-

tiklady): prejav podstaty, na úrovni ktorého abstraktne, zjednodušené a zabsolutizované zostáva preddialektické nazeravé myslenie a samu podstatu vzájomného pôsobenia — jednotu a boj protikladov.

V tomto zmysle chápeme i Engelsovu myšlienku uvedenú v úvode poznámok: vzájomné pôsobenie je prvé, na čo narazíme, keď sledujeme pohybujúcu sa hmotu (javová stránka) a zároveň za vzájomným pôsobením už nie je čo poznávať (podstata). Jedno bez druhého nemôže byť pochopené, pretože jedno bez druhého nejestvuje.

V nedialektickom myslení sú rozdiely, vzťahy, pôsobenia vždy iba vonkajšie. Nakoľko nejestvujú ani dva rovnaké javy, nejestvujú ani dva rovnaké rozdiely, vzťahy, pôsobenia. Jestvuje potom ku každému javu iba jeden iný jav, ktorý je voči nemu „najmenej“ rozdielny, ktorý má k nemu „najbližší“ vzťah, ktorý naň „najskôr“ pôsobí. Takto už v pojme abstraktného rozdielu, vzťahu vystupuje možnosť pôsobenia dvoch zložík (napr. príčina spôsobuje účinok).³ Avšak v koncepcii vonkajšieho pôsobenia má každý jav pohyb iba od iného, a preto tu zákonite vznikla predstava nekonečných kauzálnych reťazcov, podstatnej spätosti všetkého so všetkým. Pôsobenie v dvojici javov je vlastne pôsobením iba jedného z nich a prípadný spätný vplyv je už iným vzťahom, pôsobením.

V konkrétnom rozdiel, vo vzájomnom pôsobení má každý jav i svoj vnútorný samopohyb, je jednotou protikladov, nemá svoj pohyb iba zvonka. *Vzájomné* pôsobenie je v pravom slova zmysle možné až tu, A až v tomto pojme je odôvodnený model vzájomného pôsobenia vždy iba dvoch javov so všetkým tým, čo už bolo uvedené. Iba vo vzájomnom pôsobení (nie v jednostrannom vonkajšom vzťahu) môžu byť vždy dva jeho póly relatívne „sebestačné“. Nazdávame sa, že v tom je tiež odôvodnená dvojpolárnosť súčasného dialektického myslenia. Naše každodenné myslenie je však v prevažnej miere nedialektické a napriek snahe o dôsledné dodržiavanie princípov dialektiky ovplyvňuje často naše úvahy bez toho, že by sme si to v tom ktorom prípade dostatočne uvedomovali. (To sa nepochybné stalo na viacerých miestach i autorovi týchto poznámok.)

Hovorili sme na jednom mieste, že konkrétne možno klásť iba jednu otázku. To sa týka i nášho kategoriálneho chápania sveta. Keď interpretujeme, myslíme určitý jav prostredníctvom jednej kategórie, nemôžeme ho odrazu myslieť prostredníctvom iných (inej). I v tom sa prejavuje to, čo povedal V. I. Lenin o umŕtvení skutočného pohybu a nielen pohybu v myslení, ale i v pociť. To však neznamená, že by mal jav i mimo subjektu raz jednu, raz inú kategoriálnu vlastnosť. Každé z kategoriálnych určení je komplexné, nejestvuje samo mimo ostatných. Nejestvuje kvalita osebe, pohyb osebe atď., vždy je to kvalita, pohyb niečoho, časovo i priestorovo dimenzovaný, protirečivý atď. Táto okol-

³ Sovietsky autor V. I. Barton v práci *Sravnenije kak sredstvo poznanija*, Minsk 1978, na str. 15 a 98 konštatuje: „...vzťah má vždy dvojčlenný substrát“ a spája s týmto zistením vlastnosti porovnávacej metódy.

nosť sa prejavuje v tom, že v každej filozofickej kategórii je implicitne obsiahnutý kategoriálny systém. Keď teda myslíme, interpretujeme nejaký problém jednou filozofickou kategóriou, sú v tejto interpretácii v skrytej podobe obsiahnuté iné kategórie podľa ich špecifického vzťahu k danej kategórii v tej či onej miere rozpracovaného (domysleného) systému. V poznávaní javov prostredníctvom rôznych kategórií vystupujú v rôznych vzájomných pôsobeniach do popredia ich rôzne kategoriálne vlastnosti.

Záverom

Uvádzanú koncepciu vzájomného pôsobenia nepovažujeme za dostatočne rozpracovanú a uspokojivo zdôvodnenú. Je diskutabilná azda nie viac ako predstava aktuálneho, nepretržitého, priameho vzájomného pôsobenia veľkého množstva javov. Táto je — ako sa nazdávame a ako sme sa snažili sčasti ukázať — akceptovanou, avšak analyticky nezvládateľnou recidívou mechanisticko-deterministickej koncepcie pôsobenia. V nej vzájomné pôsobenie vždy iba dvoch zložiek nemá teoretický placet, jeho predstava je skôr trpená ako nevyhnutné zlo, ako výčitka ľudskej nedokonalosti, či — a v najlepšom prípade — „pokánie za hriechy otcov“ metafyzického myslenia. Materialistická dialektika ako pokračovanie a dialektické prekonanie výsledkov dlhého historického vývinu poznania všeobecných zákonitostí pohybu hmoty sa konštituovala a usústavnila v podobe dvojpolárnej dialektiky. Oprávnenosť tejto podoby dialektiky dokladajú praxou overené výsledky vedeckého poznania pohybu prírody, spoločnosti a myslenia. Klasikovia marxizmu-leninizmu hovoria na mnohých miestach o dvojstrannosti, dvojpolárnosti vzájomného pôsobenia a každého procesu vôbec. Nejde tu o zámenu faktu dialektickej dvojpolárnosti procesov za otázku počtu komponentov vzájomného pôsobenia, ktorú v tradičnom význame abstraktnej kvantítity ani nestavíme. „Nositeľmi“ dialektickej protikladnosti sú zmyslovo konkrétne javy, z ktorých každý je jedným vtedy, iba ak je zároveň mnohým, avšak nie staticky, ale vo svojej neustálej zmene. Keď teda hovoríme, že vzájomne pôsobia nie najmenej, ale vždy iba dva určité javy, tvrdíme tiež, že sa nemôže stať odrazu jedna vec mnohými vecami, že nie je jednou a aktuálne všetkými kvalitami, ale že je jednou a zároveň sa vo vzájomnom pôsobení neustále stáva inou. Z hľadiska uvedenej predstavy vzájomného pôsobenia (abstraktne) mnohého zrovnateľná s ilúziou pochopiť podstatu pohybu v rovine zmyslového nazerania.

LITERATÚRA

1. ENGELS, F.: Dialektika prírody. Praha 1952.
2. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Praha 1953.

Йозеф Цоуфал

В абстрактно-внешних отношениях явления не изменяются, существуя в них как абстрактно-различные. Но поскольку именно в этих отношениях мы эмпирически устанавливаем изменения явлений, то можем полагать, что они в них действительно изменяются, взаимодействуют. В этих отношениях все явления связаны друг с другом. „Очевидность“ взаимодействия всего со всем, но и многого со многим является кажимостью. Отношения, в которых явления действительно изменяются, суть взаимодействия. Взаимодействие — как и движение — представляет собой единство и борьбу противоположностей. Каждое явление обладает своим внутренним самодвижением и одновременно движением от другого, однако не от какого угодно другого, абстрактно-многого. Лишь то явление является (конкретно) внешним, которое становится внутренним, и наоборот. В относительном единстве всегда существуют лишь два полюса, явления. Каждое последующее явление (удовлетворяющее критериям вступления), вступающее в одно взаимодействие (в другом взаимодействии оно уже находится), вступает тем самым одновременно в другое взаимодействие как его второй компонент и т. д. В этом образовании целых возникают и их эмпирически воспринимаемые проявления, отдельные предметы, их абстрактные различия и отношения. Познание также представляет собой взаимодействие. Познающий субъект, активно вступающий определенным образом во взаимодействие двух компонентов, с виду вступает как третий фактор, но тем самым он его „умерщвляет“, неизбежно участвует в создании другого. Проявлением этого являются ощущения и понятия. Вещь вне нас трансформируется в вещь для нас. Поэтому мы познаем сущность через проявление, поэтому никакое познание не является абсолютным, поэтому, наконец, мы вообще можем познавать и познаем, поэтому не имеет смысла постулат абсолютного духа, не имеет действия „esse est percipi“ и т. д. Через эти общие методологические и мировоззренческие последствия приводимая концепция может найти себе применение и в парциальных науках. Однако до сих пор мы не считаем ее удовлетворительно развитой.

ÜBER DIE KATEGORIE DER WECHSELWIRKUNG

Jozef Coufal

In abstrakten äusseren Verhältnissen verändern sich die Erscheinungen nicht, sie existieren in ihnen als abstrakt verschieden. Da wir jedoch gerade in diesen Verhältnissen die Veränderung der Erscheinungen empirisch feststellen, können wir annehmen, dass sie sich in ihnen wirklich verändern, dass eine Wechselwirkung besteht. In diesen Verhältnissen existieren alle Erscheinungen miteinander. Die Augenfälligkeit der Wechselwirkung von allem auf alles, oder von vielem auf vieles ist Schein. Verhältnisse, in denen sich Erscheinungen wirklich verändern, sind Wechselwirkungen. Wechselwirkung ist — als Bewegung — Einheit und Kampf von Gegensätzen. Jede Erscheinung hat ihre innere Eigenbewegung und zugleich erhält sie Bewegung von einer anderen Erscheinung. Jedoch nicht von einer beliebigen, sondern, von abstrakt vielen. Nur die Erscheinung ist (konkret) äusserlich, die zu einer innerlichen wird, und umgekehrt. In der relativen Einheit sind immer nur zwei Pole. Erscheinungen. Jede weitere Erscheinung, die in eine Wechselwirkung eintritt, befindet sich bereits in einer anderen Wechselwirkung und tritt somit zugleich in eine andere Wechselwirkung als dessem zweiter Bestandteil ein usw. In dieser Bildung von Ganzheiten entstehen auch ihre empirisch wahrnehmbaren Äus-

serungen, einzelne Gegenstände, ihre abstrakten Unterschiede und Verhältnisse. Auch Erkenntnis ist Wechselwirkung. Das erkennende Subjekt, welches aktiv auf eine bestimmte Weise in die Wechselwirkung zweier Bestandteile eintritt, tritt scheinbar als dritter Faktor ein, doch dadurch „tötet er sie ab“, bildet notwendig andere. Eine Äusserung dessen sind Gefühle und Begriffe. Ein Ding ausser uns transformiert sich zum Ding für uns. Darum erkennen wir das Wesen durch dessen Erscheinung, darum ist keine Erkenntnis absolut, darum endlich können wir erkennen und erkennen, darum hat das Postulat des absoluten Geistes keinen Sinn, darum gilt nicht „esse est percipi“ usw. Mittels dieser allgemein methodologischer und weltanschaulicher Folgen kann die angeführte Konzeption auch in Teilwissenschaften angewandt werden. Wir betrachten sie jedoch noch nicht als genügend ausgeführt.